

1978

Művészet

Napsugaras ormok

EGY FUNKCIONÁLIS-SZAKRÁLIS DÍSZÍTŐELEM TÜNDÖKLÉSE ÉS ALÁSZÁLLÁSA

I. A népi műveltség iránt érdeklődőknek Szegeden a legmaradandóbb élményt minden bizonnyal a napsugaras házak jelentik. A tiszaparti városban 1974-ben tett gyűjtőutam során az Alsó-városban ötvenegy sugárdíszes házat találtam, többségét megviselte már az idő, a festék lepergett, a deszkák-ból kivágott részek letöredeztek, de még így is felemelő élményt nyújtanak. A napsugaras oromzatú házak jelentéséről a századforduló óta írnak s vitatkoznak néprajzosaink.

A nagy árvíz után elsőnek Kovács János írt pompás gazdagságú monográfiájában a napsugaras házvégekről: „A Napisten emlékéért a háromszög tetővéggel, homlokzattal épített házak képviselték és képviselik még manapság is, amelyeken mindig ott ragyog a sugárzó küllőkkel ábrázolt Nap képe is, melyet a szegedi hajók és malmok faragott díszei között is mindenkor megtalálunk”¹ (1-6. kép).

1904-ben Tömörkény István a napsugaras házvéget „isten szemé”-nek nevezi, s az elnevezést így magyarázza: „a padláslyuk a szem, abból erednek szerte háromszögben a sugarak”².

Sebestyén Károly ugyanebben az évben az elődökkel szemben tagadja, hogy a napsugaras házvége az ősi naptisztelet emléke, avval érvel, hogy a napsugár-díszítést csak azóta ismerik, amióta fűrészelt fenyőfát használnak a házak építéséhez. A másik érve az, hogy a tapasztott végű házakon nincsenek Nap-ábrázolások.³

A napsugaras oromdísz értelmezésében Bálint Sándor tette a következő lépést. 1936-ban fejtette ki először, s a közelmúltban újra leírta, hogy „a Szentháromságot jelképező, bajelhárítónak érzett háromszög, középen a mindenekeket látó isten szemével át-került a szegedi házak utcára nyíló oromfalára”⁴.

A kutatást megnehezíti, hogy az 1879. március 12-én betört nagy árvíz után 5458 ház összeomlott, s csak 265, többségében belvárosi kőépület maradt épségben.⁵ A város újjáépítése gondosan elkészített tervek szerint történt, a házak tájolásában nem érvényesülhetett az az ősi törekvés, hogy a ház „homlokzata, arca a felkelő Nap felé fordultan építessék”,⁶ s a vakolt falakra sem kerültek föl azok az oromdíszek, amelyek már elveszítették egykori szakrális jelentésüket. Az újjáépített város csak azt őrizte meg, amit időszerűnek érzett, így az árvíz utáni

épületeken kevesebb az archaikus díszítmény, mint más városainkban. A napsugaras házvégeket az árvíz utáni években még nem érezték idejétmúltak, a még felhasználható díszítmények visszakerültek az újonnan fölépített házakra, viszont a századforduló óta egyre kevesebb napsugaras ház épült, s már a századfordulón Sebestyén azt írja: „belátható időn belül teljesen el fog tűnni ez az érdekes házdíszítés”⁷.

Kovács János, Tömörkény István s Bálint Sándor tanulmányaikban kifejtett álláspontja megegyezik abban, hogy a napsugaras házvégekben mindannyian szakrális emlékeket látnak, a kérdés csak az, hogy a mindent látó, az igazság fölött őröködő ősi Napistent vagy a kereszténység istentriászát jelképezik-e a szegedi oromdíszek.

II. Az Alsó-városi házak gazdái 1974-ben „napos”-nak, „napsugaras”-nak, „sugárdíszes”-nek nevezték házaikat, az „istenszemes” elnevezést is többször hallottam; egy gazda a napkeltét, a delelést, a napnyugtát, s alul, a zárt rekeszekben „az éjszakát” ismerte föl. A díszekről beszélve, a Napról szólva többször kimondták a „ragyogó” jelzőt, de egyetlen gazda sem akadt, aki a templomokban látható Szentháromságot jelképező háromszög és a napsugaras oromdísz közti összefüggést fölismerte volna.

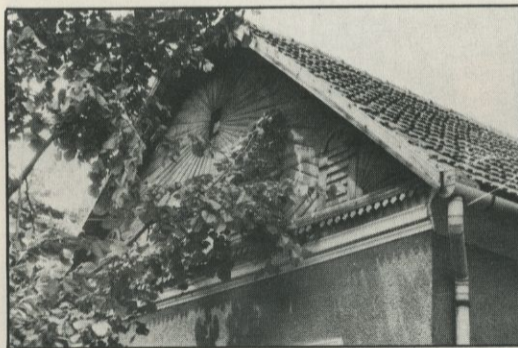
A csúcsával fölfelé álló háromszög a keresztény ikonográfiában éppúgy, mint a kereszténység előtti vallások jelképei közt a hímnemű istenség kifejezője. A keresztény istentriász csupa hímnemű istenből áll, így a háromszög a három személyből álló isten egyikét, de a három személyt együtt is kifejezheti. A háromszögben levő istenszem leggyakrabban az Atya-istent jelenti. Az 1690-es évek végén készült „Allegória a felszabadító háborúkra” című történelmi tablón a realiztikus jelleggel ábrázolt Atya-isten feje mögött glória helyett csúcsával felfelé álló háromszög látható, a jászói premontrai templomban az oltár fölött a háromszögben az Atya-isten jelenik meg stb.⁸ Az istenháromság kifejezésére a keresztény ikonográfiában az Atya-istent kifejező háromszög mellé a Krisztust jelképező keresztet s a Szentlélek-istent megtestesítő galambot is odarajzolják. A katolikus egyház szentképein is leggyakrabban ez az ábrázolás látható. A XVII-XVIII. században

országszerte emelt Szentháromság-szobrokon a három istenséget nem háromszöggel szimbolizálva, hanem realiztikus igénnyel megfogalmazva, az Atya- és a Fiú-istent ember-alakban, a Szentlélek-istent galamb képében ábrázolják. Az egyik alsóvárosi ház homlokzatán ránk maradt barokk kerámia is ebben a megfogalmazásban ábrázolja a Szentháromságot.⁹ A falusi szobrokon az istentriász a legtöbb esetben nyugatra néz, így a szobor előtt imádkozó kelet felé, a kelő Nap felé fordulva mondja reggeli imáját. A népi faragásokon is mind a három istent együtt látjuk a Szentháromságban, s a három isten közül az Atya-istent jelképezik csúcsával felfelé állított, istenszemes háromszöggel.¹⁰

A római katolikus templomokban az oltárok fölötti sugárzó istenszemes háromszög jelentéstartalmára a templomok tájolása ad feleletet. A templomok keletre tájoltak: a pap is, a hívek is keletre néznek.¹¹ A templomok keleti végén az istenszem mögött több helyen kerek ablakot vágtak, így a kelő Nap az ablakon át, az istenszem mögött ragyog fel, s a reggeli istentiszteletek ideje alatt az istenszem mögül a Nap fénye árad a templomba (7-8. kép). A látó-sugárzó istenszemnek a katolikus templomokban is a kelő Nap ad életet.

A magyar népi színhagyományban máig elevenen él az a hiedelem, amit a 77 éves lézpedi születésű Simon Józsefné ezekkel a szavakkal mondott el: „Az Isten szeme a Nap. Az áldott Nap mindent lát, minden cselekedettyeinket, ő mindent lát, ő sugárol egész nap reánk.” A magyar költők is úgy tudják, hogy a Nap az Isten szeme. Oláh Gábor így ír a napkeltéről: „Most gyúl ki az Isten / Gyémánt szeme keleten.” Juhász Gyula is napszeműnek látja az Isten: „ott a jó Isten / Nyílt ege borult rám. / Lemosolygott hozzám / Fényes napszemével.” József Attila verséből az tűnik ki, hogy a Nap tőlünk délre jár, az Úristen délről néz ránk: „Dél szemmel ha néz a / sokútú világra, / a legbajosabb dülőkön / a szegényt találja.”¹²

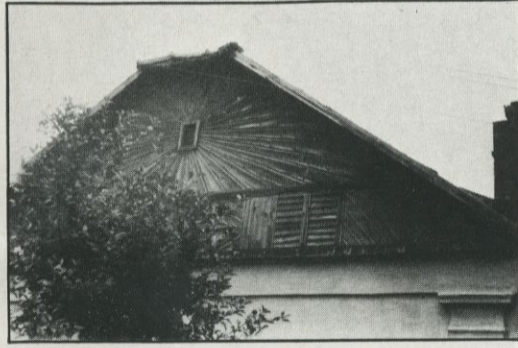
A Nap már a legrégebbi műveltségekben is az isten szeme. A sumer Utu mindent látó Napisten, az akkád Šamaš az igazság istene, az iráni Mitra is igazság-isten. A görög Apollón egyik legjellemzőbb tulajdonsága a messzire látás.¹³ A Nap a magyar tündérmesékben is igazságtevő isten, az „aranyhajú ikrek”

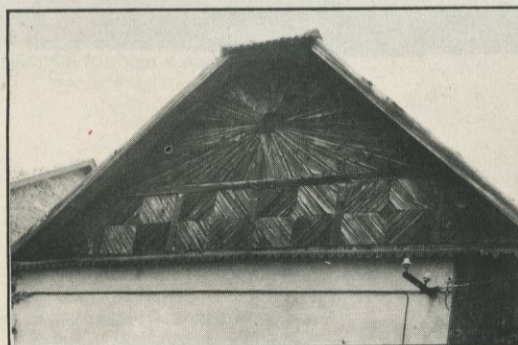
1

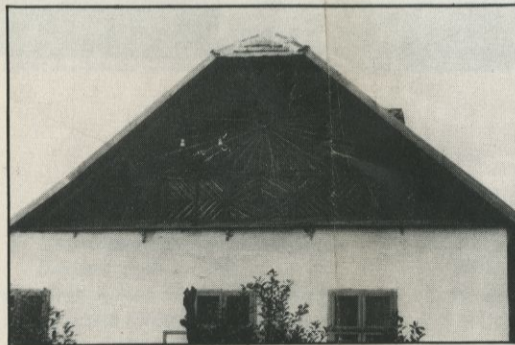
3

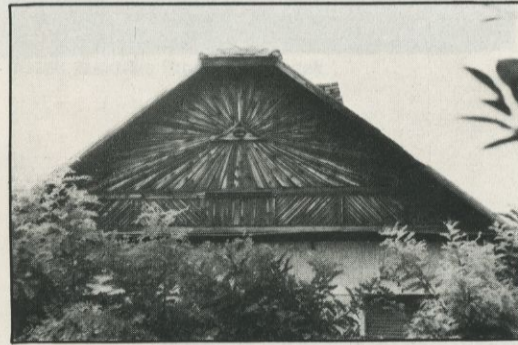
5

2

4

6

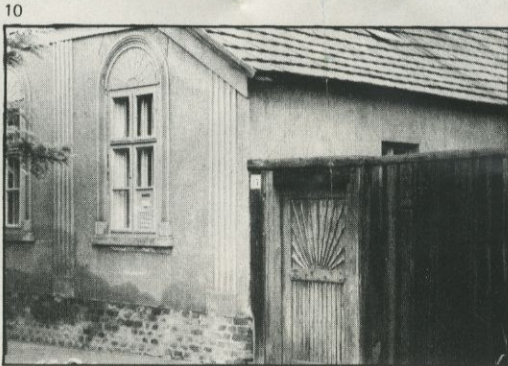
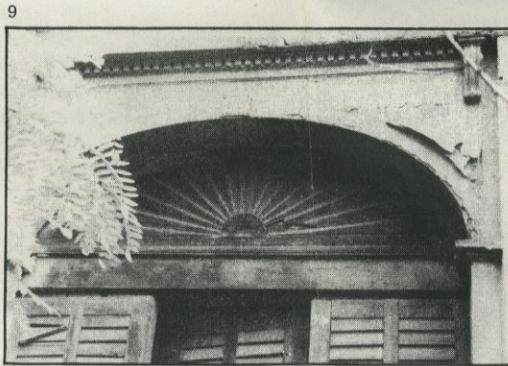
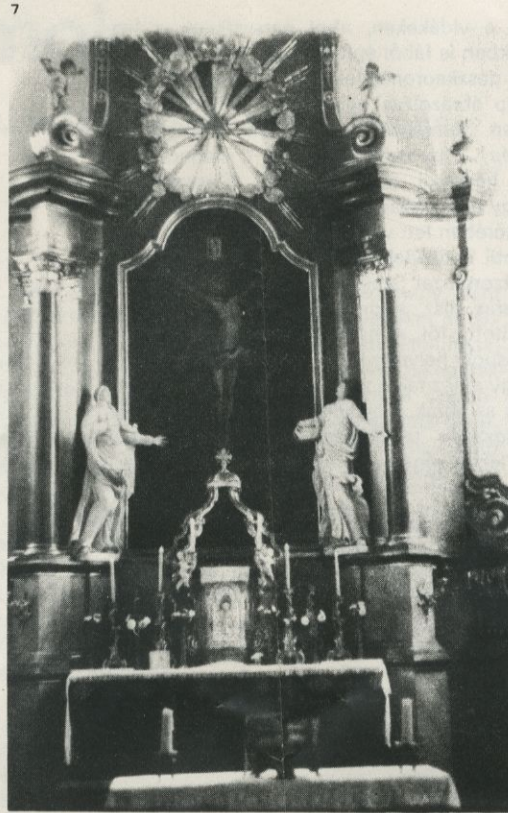
mesetípus több változatában például a mindentlátó Nap segítségével nyerik el a gyermekek az igazságot s veie a királyságot. A Nap a legősibb idők óta mindent látó szem, az igazság őre, az igazság fölött ítélkező bíró. Így maradt fenn emléke az ötezer éves sumer és akkád énekekben, az indiai, az iráni, a görög mítoszokban, parasztjaink meséiben s költőink vallomásaiban. A kereszténység sugaras istenszemében is az ősi mindentlátó Napisten emléke él.

A csúcásával fölfelé állított háromszög ősi istenjelkép, az egyiptomiak, a mezopotámiaiak, a zsidók s az indiaiak művészetében a hímneműség kifejezője, míg az alkémiában a tűz jele.¹⁴ A napsugaras parasztházak oromzata is az istent, a hímneműséget s a tüzet jelképezi, ami idézheti az ősi Napistent, de idézheti a Napistenre jellemző jegyekkel felruházott keresztény Atya-istent is. De vajon szegedi parasztjaink körében a házak építésének idején élt-e az ősi Napisten tisztelete vagy sem?

III. Kovács János a századfordulón följegyezte, hogy a javasasszonyok gyógyító imájukat „dicsértessék a napsugár”, „dicsértessék a fényös Nap”, „dicsértessék a ragyogó Nap” vagy „dicsértessék a Nap járása” szavakkal kezdik. A házak építésénél arra törekedtek, hogy „a házak homlokzata, arcza s felkelő Nap felé fordultán építtessék”.¹⁵ Az 1730. év egyik inkvizíciós perét is idézi. Lőrök Marinkát avval vádolják, hogy „az elveszett lovakat a Napba nézvé – megmondta, hol található meg”. „A bíróság hitelt nem adván, tudakozá, minemű szőrű volna azon ló?” „Ismét kiment Lőrök Marinka, néze a napfénybe, mondá, hogy tiszta piros pej.” A perirat szerint Lőrök Marinka vallja, „hog az gyenge napfénybe nézvé annak sugárjai megmutatják, hogy valakinek valamely elveszett jószága (hol) vagyon. A Nap megmutatja betűk szerint, hol vagyon az elveszett jószág.”¹⁶

A mindentlátó istenszem, az igazság fölött őrködő s az igazat földéríteni segítő Napisten 1730-ban, a jegyzőkönyv tanúsága szerint: élt. S élt tovább is, a múlt század 70-es éveiben *Kálmány Lajos* jegyezte föl a következő Nap-hívogató verset: „Süs' föl, süs' föl Báránkám! / Kú'gy Istentü Melegöt.” *Kálmány Lajos* a szöveg kapcsán megjegyzi, hogy „a boszorkányok népünk felfogása szerint mindenféle alakban megjelenhetnek az emberek előtt, csak galamb és bárány képében nem, miből azt kell következtetnünk, hogy őseink előtt (...) a galamb és a bárány (...) Istennek kedves állatja volt”.¹⁷ A XIX. század végén a szegediek a Napot báránynak nevezik, s ez azért is érdemel figyelmet, mert Szeged címerében 1719-től „hófehér bárány áll”.¹⁸ A címer azon a pecséten fordul elő legkorábban, amelyet erősen sérült állapotban a tiszai halászház fogtak ki. A pecséten az 1200-as évszám olvasható. A történések a pecsét hitelességét tagadják, ugyanakkor elismerik, hogy a 30-as évek elején a Dömötör toronyba befalazott kőbárány és a címer báránya közt összefüggés van. A kőbárány, melynek eredetéről s koráról a régészek és művészettörténészek éppoly sokat s éppoly hevesen vitakoztak, mint a címerrel, XII. század eleji munka.¹⁹

A pecsét címerén levő bárányt s a kőbárányt a művészettörténészek Isten bárányának, *Agnus Dei*-nek nevezik. A címer báránya nem tekint hátra, a lábát nem emeli föl, s a kőbárány sem kereszties zászlót tart, hanem lándzsát. A művészettörténészek álláspontja szerint a pecséten levő bárány is s a kőbárány is *Agnus Dei*, és a keresztény egyházban kialakult ábrázolásoktól való eltérés avval magyarázható, hogy a téma első magyarországi megfogalmazásai. Az Isten báránya – *Agnus Dei* – a kereszténység tanításaiban is átvett elem. A hinduk tűzistene, *Agni* koston nyargalva jelenik meg, s egyik megjelenési formája a Nap az égen.

1–6 Szegedi napsugaras oromdíszek
7 A mohácsi Ferences templom oltára az istenszemmel
8 A mohácsi Ferences templom keleti oldala a kerek ablakkal

9 Napsugaras díszítésű nagykapu, Szeged, Dobó u. 39.
10 Napsugaras díszítésű kiskapu és az ablak fölötti vakolatdísz, Szeged, Dobó u. 13.

A magyar nép közt az egész magyar nyelvterületen élt az a szokás, hogy a gyermeket keresztelés előtt vagy után fölmutatták a Napnak. *Oláh Gábor*, a debreceni cselédek gyermeke, 1925-ben így írta le ezt a szokást: „Na, ecsémasszony, ezt a pötty embert jókedvűkben teremtették. Nagyot nőjj, te öklömnyi legény! Feltartotta magasra, hogy a besütő napsugár sávja éppen testecséjére essék. Ősi pogány hagyomány kísértett az alacsony gerendás szobában, ahol már egy táltosfiú megszületett”.²⁰ Az ország másik szélén, Vas megyében „a csecsemőt a család legidősebb nőtagja kiviszi az első napsütésre, magasra tartja és valamit mond. (...) A mőzdulet megmaradt, sok családban ma is bemutatják az újszülött gyermeket a napnak”.²¹ A szokást a Szegedhez nem messze eső Hódmezővásárhelyen s Alpáron is feljegyeztem. Kádár Lajos, az alpári pásztorból lett író így beszélt erről: „Úgy volt, szombaton visszük a gyereket keresztelni. (...) Akkor már megjött a bábaasszony meg a keresztanyja, és mikor jött fel a Nap, az apa kivitte a csecsemőt: lássad uram-Jézus, ez a mi gyerekünk, megadtad uram-teremtőm, vegyél le róla minden betegséget.”²²

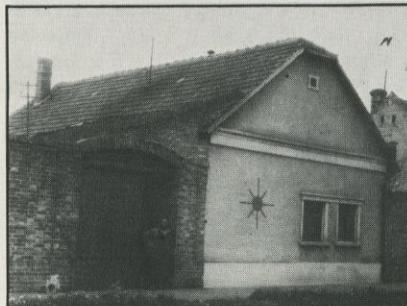
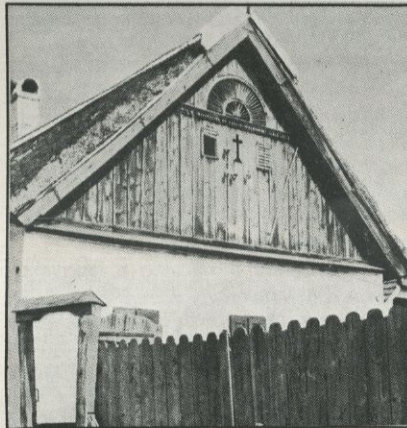
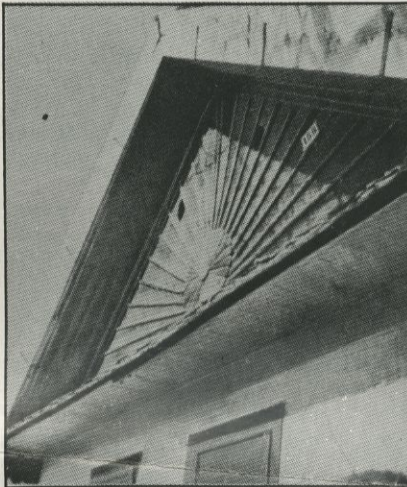
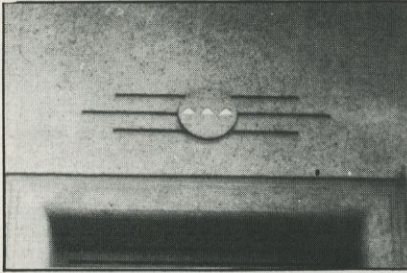
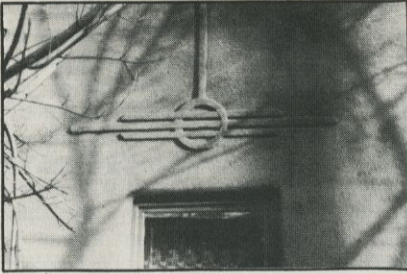
Az alpári adatban a Nap egyenlő Jézussal, s a gyermeket azért mutatják föl, hogy a Nap lássa s védelmezze. Jézus a katolikus ima szavaival is: „Isten báránya, ki elveszi a világ bűneit”. A megkeresztelt s a Napnak bemutatott gyermeket, amikor hazahozzák, „pogányt vittünk, bárányt hoztunk” szavakkal viszik a házba, s úgy tűnik, ez az ország-szerte élő szokás a „Napnak bemutatott gyermek” hiedelmkörével van összefüggésben.

Az ősi hiedelmek a szegedi nép körében a legutóbbi időig elevenen éltek. A bűbájosok ellen még a XVIII. században is pereket folytattak, sőt 1828. július 23-án az ősi hit tizenhárom képviselőjét máglyán égették el.²¹

A szegedi napsugaras házak építésének idején, sőt még a századfordulón is a szegedi parasztság közt olyan elevenen, szinte kézzelfoghatóan élt a Napisten emléke, hogy fölösleges a házak napsugárdíszes oromzatában mást, mint az ő jelképét keresni.

IV. Sebestyén Károly 1904-ben írt tanulmányában tagadja, hogy a napsugaras oromdísz a magyar napszetelet emléke, s avval érvel, hogy hiányzik az átmenet a fűrészelt deszkából készült napsugár s a „nádra tapasztott” oromzat között. A nádra tapasztott oromzatú szegedi házakat nem ismerjük, mert 1879-ben a házakat, 265 kőépület kivételével elmosta az árvíz, így ezekről nem beszélhetünk, más falvakban s városokban – így Bácskában vagy Árvában – viszont a házak oromzatán, illetve elején lépten-nyomon találkozunk olyan díszekkel, amelyek a Napot ábrázolják (9–10. kép).

A házak háromszögletű oromzatán a leggyakoribb a kör alakú szellőzőnyílás s ennek továbbfejlesztett variációi, amikor a téglákat úgy rakják, hogy azok a kör körül sugarakat képezzenek. A sugarak száma gyakran 12, más változatoknál kétoldalt s lent és fönt a sugarak hosszabbak, ezekben a Nap és a kereszt jegyei egyaránt fölismerhetők. A városi házaknál is gyakran látható, hogy az oromzatán a háromszögben kör jelenik meg, s ennek továbbfejlesztett változataiban a körben a Nap állatjegye, az oroszlan látható. A falakon sok helyen a vakolatdíszek szálló Napot ábrázolnak, s az ablakok felett is szárnyas, delelő vagy palmettás Napok uralkodnak (11–12. kép). A vakolatdíszek közt a Nap ábrázolásának tizenegy élesen elváló típusát különböztethetjük meg, s köztük gyakori az olyan, amikor a kör közepén egy kisebb kör vagy egy pont van. A Nap ábrázolásának ez a formája legalább ötezer éves: az egyiptomi Napistenek, Rének a piktogramja ugyanilyen. (A Ré-piktogrammal való alakú és funkcionális hasonlóság is azt valószínűsíti, hogy a napsugaras díszek szakrális funkcióval bírtak.)

Azokon a vidékeken, ahol parasztjaink a leg-
régibb időkben is fából építették házaikat, napsuga-
ras kapuk, deszkaoromzatok vagy bálványfák látha-
tók. A Nap ábrázolása népi építészetünkben ilyen
vagy olyan formákban mindenütt megtalálható
(13–14. kép), s így valószínű, hogy a szegedi nádra
tapasztott házakról sem hiányzott. Elgondolni is
nehéz, hogy ami országosan elterjedt, az épp a sze-
gedi nép körében lett volna ismeretlen.

Az utóbbi évtizedekben egyre kevesebb a nap-
sugaras házoromzat Szegeden. Több házról lekerült
a napsugaras dísz, a deszkaoromzatot téglafal és
vakolat váltotta föl. A házak szerkezetét a régi ma-
radt, a napsugár helyett viszont az oromzaton a Nap-
kereszt vagy a ház falán a sugárzó Nap képe látható,
ugyanazok az ábrák, amelyekkel hasonló szerepkör-
ben országsszerte találkozhatunk. A megváltozott
építészeti lehetőségeknek megfelelően továbbra is
a régi képzetet fejezik ki, s ez megváltozott formái-
ban is egyértelműen a Napra utal. A kereszttel
(amely a Napisten ősi jele) történt kontaminálódása
azt is elárulja, hogy bár öntudatlanul, de a szakrális
jellege is tovább örökítődik²² (15–16. kép).

BOSNYÁK SÁNDOR

Jegyzetek

- 1 Kovács János: *Szeged és népe*, Szeged ethnographiája, Szeged, 1901., 345. és 187. o.
- 2 Tömörkény István: *A tanyai világból*, Néprajzi Értesítő, 1904., 264. o.
- 3 Sebestyén Károly: *Szegedi napsugárdíszes házvégek*, Néprajzi Értesítő, 1904., 273. o.
- 4 Bálint Sándor: *Szegedi napsugaras házak*, Művészet, 1973/8. 4. o.
- 5 Bálint Sándor: *Szeged városa*, Bp., 1959., 111. o.
- 6 Kovács János: i. m. 345. o.
- 7 Sebestyén Károly: i. m. 269. o.
- 8 *Magyarország történetének képeskönyve*, Bp., 1962., 179. o.; *A magyarországi művészet története*, Bp., 1964., 446. o.
- 9 Bálint Sándor: i. m. 79. o. A kerámián az Atya- és Fiúisten feje mögött glória helyett ugyancsak csúcsával felfelé álló háromszög látható.
- 10 L. pl. Madarassy László: *Művészkedő magyar pásztorok*, Bp., é. n. 23. o.
- 11 A legutóbbi egyházi reformok óta a pap a hívekkel szembe fordulva végzi a szertartást.
- 12 Oláh Gábor: *Reggel c. verséből, Válogatott versei*, Debrecen, 1957., 289. o.; Juhász Gyula: *Puszták c. verséből, Összes versei II.*, Bp., 1966., 504. o.; József Attila: *Hosszú az Uristen c. verséből, Összes versei és műfordításai*, Bp., 1963., 390. o.
- 13 *Mitológiai ábécé*, Bp., 1970., 120., 178., 181. és 228. o.
- 14 Felvinczi Takáts Zoltán: *A kelet művészete*, Bp., 1943., 7. o.; Heinrich Lützel: *Absztrakt festészet*, Bp., 1970., 161. o.; Szathmáry László: *Magyar alkémisták*, Bp., 1928., 119. o. A háromszög mitológiai jelentését Makra Sándor is így értelmezi *Az ősember világképe c.*, megjelenés előtti tanulmányában.
- 15 Kovács erről nem ír részletesen. A mai ember számára szokatlan falukép párhuzamaként a jurta-falvak építését (László Gyula: *A honfoglaló magyar nép élete*, Bp., 1944., 178. o.), vagy pl. a bukovinai Istensegits házáinak tájolását említem, ahol minden ház oromzata Keletre vagy Délre nézett.
- 16 Kovács János: i. m. 345–347. o.
- 17 Kálmán Lajos: *Szeged népe II.*, Arad, 1882., 219. o. K. L. jegyzete: „Általános”. Változata: Sús’ ki meleg Isten kapujába, möny le hideg ördög kapujába. Uo. I. 193. o.
- 18 Varga Ferenc: *Szeged város története*, Szeged, 1877., 111. o.
- 19 Reizner János: *A régi Szeged II.*, 2. és 159–163. o.; Bálint Sándor: i. m. 11. o.
- 20 Oláh Gábor: *A táltosfiú*, Bp., 1963., 191. o.; Valóság, 1971/10., 61. o.
- 21 *Szeged múltja írott emlékekben*, Szeged, 1968. A szegedi járásbíró 1954-ben is egy boszorkánysággal vádolt asszony perét tárgyalta. Grynaeus Tamás: *Sándorfalvi boszorkánypör 1954-ben*, Somogyi könyvtári műhely, 1974., 333–336. o.
- 22 A városi épületek szakrális vakolatdíszait a Mini Galériában rendezett fotókiállításunkon mutattuk be (1975. VI. 6–30.) A kör alakú szellőzőnyílás napsugaras és napkeresztes változatai a legtöbb faluban ma is megtalálhatók.

- 11 Ablak fölötti vakolatdísz: szárnyas Nap, Budapest IV. Erzsébet u. 59.
- 12 Ablak fölötti vakolatdísz: szárnyas Nap, Budapest IV. Munkásotthon u. 29.
- 13 Napsugaras oromdísz, Tard (Tóth J. nyomán)
- 14 Napsugaras oromdísz, Csány (Tóth J. nyomán)
- 15–16 Nap-jelképek átalakított, illetve újabban épült szegedi házakon

Népmítológiák

1

2

Török István vistai (Viștea, Erdély, RSZK) faragott kövekkel, domborműves ábrázolásokkal, szobrokkal díszített épülő házát nézegetve Fernand Cheval francia levélhordó *Palais Idéalja* jutott eszembe. Elsősorban nem is annyira a rokonvonások, hanem inkább a különbségek miatt.

Cheval huszonhét évig építette a maga bizarr játékkastélyát. A magát többre hivatottnak érző ember lázadása volt ez az elgépiesedő életforma, a sívárság, a névtelenség ellen. Az „eszményi palota” víziója álmában jelent meg először, s utána évtizedeken át ötletet ötletre halmozva, hangyaszorgalommal dolgozott az építményen. Az öngazolás, képességeinek megmutatása („bámulva nézi a világot az én nagyszerű palotám”) az ő esetében nem volt hijával némi tudatos társadalmi célzatnak, öntudatnak sem: „Parasztok fia és magam is paraszt vagyok. Legyen

1 Fernand Cheval: *Az Eszményi Palota*, Hauterives, Franciaország (O. Bihalji-Merin nyomán)

2 Török István kőfaragó háza, Vista (Viștea, Erdély, RSZK) – homlokzatának részletei a 23. oldalon (fotók Kovács A.)